

НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917—1938)

Національний вимір радянської державності

Гострота соціально-класового протистояння, яка була завжди властива Російській імперії і тільки поглибилася після поразки революції 1905—1907 рр., у 1914—1917 рр. наклалася на деструктивний вплив світової війни. У революційних подіях 1917 р. цей вплив проявився у двох площинах: по-перше, в обуренні народних “низів” зубожінням, викликаним війною, та в їх небажанні воювати за імперіалістичні цілі “верхів”; по-друге, світова війна вперше організувала завжди розпорошені селянські маси у великі солдатські колективи й дала їм у руки зброю. Так з’явилися ради солдатських і робітничих депутатів — класові організації народних низів, які бачили смисл існування в ліквідації великих власників — поміщиків та буржуазії. З перших днів революції ради показали свою міць: самодержавний режим царя був зметений завдяки їх зусиллям за кілька днів.

Безкомпромісність і екстремізм рад загрожували країні громадянською війною, втратою обороноздатності армії, анархією і хаосом. В цій ситуації склався протиприродний союз ліберальної і революційної демократії. Скликання Установчих зборів було єдиним спільним знаменником у програмах політичних партій обох демократій. Протилежність усіх інших цілей паралізувала зусилля утвореного ними уряду щодо закладення основ державності, побудованої на засадах парламентаризму.

Ради були стихійним породженням революції і самі по собі не могли діяти координовано. Координація їх дій забезпечувалася політичними партіями. Поки партії меншовиків та есерів контролювали ради, революційний процес розвивався за демократичним сценарієм. З приїздом у Росію вождя більшовиків В. Леніна почав народжуватися інший варіант розвитку подій.

Становище, яке склалося в Росії після повалення самодержавства, В. Ленін характеризував як “двовладдя”, тобто переплетення влади буржуазії (фактично ж — коаліції ліберальної і революційної демократії) і революційних мас (рад робітничих і солдатських депутатів). Але тільки більшовики ставилися до рад як до органів влади. Партії соціал-демократів (меншовиків) та есерів, які в перші місяці революції

мали в радах визначальний вплив, розглядали їх як тимчасові громадські організації революційної доби.

У "Квітневих тезах", з якими В. Ленін приїхав з еміграції, пропонувалося побудувати не парламентську, а радянську республіку. Висуваючи гасло "Вся влада — радам!", вождь більшовиків був переконаний, що більшовики витіснять з рад меншовиків та есерів, завоюють у них більшість і з їх допомогою встановлять у країні свою диктатуру.

Переконаність Леніна ґрунтувалася на тверезому розрахунку. Більшовики перетворили на власні гасла радянські вимоги — виведення країни з імперіалістичної війни, зрівняльний поділ поміщицької землі та реманенту між селянами, передачу заводів і фабрик робітничим колективам. Не дивно, що популярність цієї партії зростала і в радах, і в масах.

Природу влади, яку вождь більшовиків бажав нав'язати суспільству, він визначав цілком відверто: "Така влада, — писав Ленін у квітні 1917 р., — є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство"¹. Спираючись на ради, більшовики встановили таку диктатуру в листопаді 1917 р. З розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. революція остаточно згасла. Зміцнившись при владі, більшовики з весни 1918 р. розпочали реалізацію своєї власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких суспільних верств, у тому числі й тих, хто підтримував ради. За масштабами й глибиною комуністичні перетворення ленінської партії не йшли у порівняння з будь-якими знаними людству революціями, але за формою і методами реалізації були типовою для Росії з петровських часів "реформою зверху".

Після встановлення однопартійної диктатури більшовики "приватизували" революцію: всі політичні сили й організації, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними. Для боротьби з ними партія Леніна створила 20 грудня 1917 р. Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем.

У Російській революції ради робітничих і солдатських депутатів уособлювали деструктивне й антидержавне начало. Чи можна твердити, що в розпочатій більшовиками комуністичній революції вони почали ефективно виконувати роль органів державної влади?

Справа в тому, що під жахливим пресингом чекістів від рад залишилася одна оболонка. Робітничі й солдатські колективи позбулися можливості щоденно міняти своїх депутатів у радах: меншовика — на есера, есера — на більшовика, більшовика — на меншовика тощо. Дуже швидко услід за кадетами зійшли у небуття всі партії, крім більшовицької. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосува-

ти за тих кандидатів у депутати, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Однією з найбільш відповідальних функцій партійних комітетів усіх рівнів до Центрального включно майже на весь період існування Комуністичної партії (аж до конституційної реформи М. Горбачова) стало так зване “радянське будівництво”, тобто створення радянських органів влади з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партія взяла обмежену кількість державних функцій. Левова пайка управлінської роботи покладалася на виконкомі рад. “Виконавчим комітетом” найвищого рівня став радянський уряд — Рада народних комісарів на чолі з В. Леніним. Отже, радянську владу не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася справжня влада — диктатура партії більшовиків. Ради справді стали всепроникною владою, але нерозривно зрощеною з організаційною структурою Комуністичної партії. Саме ради надавали РКП(б) статус державної партії. Під радянською владою слід розуміти диктатуру двоєдиної політичної системи “РКП(б) — ради”.

Радянська влада базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Безпосередня пов’язаність рад з населенням давала можливість піднімати мільйони людей на реалізацію завдань, які керівники партії вважали пріоритетними. Ради всіх рівнів, у яких працювали десятки й сотні тисяч депутатів, стали ефективним “передавальним пасом” від керівників державної партії до всього населення. Без організаційних та ідеологічних зв’язків з народними масами більшовики були б неспроможні перебудувати найглибші основи повсякденного життя у відповідності з настановами своєї партійної програми. Розмежування владних повноважень в тандемі “РКП(б) — ради” було досить своєрідним і по-своєму досконалим. VIII з’їзд РКП(б) у березні 1919 р. вказував: “Змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках радянської конституції. Партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх”².

Партійний апарат зберігав всю повноту політичної влади, але не брав на себе відповідальності за поточні справи. Радянський апарат позбавлявся політичного впливу, але наділявся повним обсягом владних повноважень. Можливі неузгодження між двома апаратами попереджувалися простим способом: відповідальні посади в радянських установах заміщувалися тільки членами державної партії. Кваліфікація, досвід і компетентність посадових осіб бралися до уваги в другу чергу.

Глибоке укорінення радянської влади в народній товщі мало свої переваги. В народі знаходилося багато самородків, які за інших по-

літичних умов залишалися б незадіяними. Та одночасно тандем “РКП(б) — ради” сприяв висуванню фахово й морально не підготовлених до виконання владних функцій керівників.

Небезпечною рисою двоєдиної політичної системи була концентрація влади на вищих щаблях ієрархічно будованого державного управління. Ленінське гасло про простих людей, покликаних через ради керувати державою, було популістським. У кожній управлінській ланці всім управляли малокомпетентні, хоч самовпевнені, люди з маузером, які керувалися не законами, а “революційною законністю”, тобто партійними інструкціями або власними уявленнями про добро і зло.

Узагальнюючу характеристику радянської влади в динаміці її розвитку дав один з керівників РКП(б) Г. Зінов’єв у виступі на Всеукраїнській партконференції в листопаді 1920 р. Він почав з переваг, які завжди висувалися пропагандистами на перший план: “Ради — це дуже цінна й найкраща форма управління, що веде до найширшого самоуправління, оскільки є свіжий приплив живих сил, і, як висловився тов. Ленін, кожна куховарка зможе брати участь в управлінні державою”. Та після цих обов’язкових компліментів Зінов’єв із жалем відзначив: “Ради зморщилися, згорнулися, і на їх місце став один виконком, а потім — його верхівка — п’ятірка, місцями трійка або навіть один”³.

Подібний хід подій був закономірним. Більшовицька партія являла собою, за визначенням В. Леніна, партію нового типу. В основу її побудови, так само як в основу рад і всіх інших підконтрольних РКП(б) організацій, покладалася принцип “демократичного централізму”. Це сполучення слів протилежного значення означало абсолютне підпорядкування нижчих ланок вищим з тим, щоб забезпечити цілковитий контроль більш високих у партійній ієрархії керівників за тими, хто займав підпорядковане становище.

Як всі інші політичні партії Росії, більшовики були прибічниками унітарної держави. Вони підтримали державотворчі зусилля гноблених царизмом народів лише тоді, коли готувалися до захоплення влади. Висунуте влітку 1917 р. гасло про побудову колишньої імперії у вигляді федерації вільних народів було популістським і не відбивало дійсної позиції більшовиків у національному питанні. Здійснюючи в цей час внутрішнє районування своєї партії, більшовики утворювали власні регіональні організації без урахування етнічних кордонів. Зокрема, з липня 1917 р. в Україні почали функціонувати два обласних партійних об’єднання — Донецько-Криворізької області й Південно-Західного краю. Перше з них додатково включало більшовицькі організації Харківської губернії, а друге — Чернігівщини, Полтавщини й Херсонщини.

Двоєдиність радянської політичної системи не знайшла конституційного відображення. Перші радянські конституції регламентува-

ли діяльність рад, але жодним словом не згадували про існування державної партії. За цих умов симбіоз партійної диктатури з владою радянських органів давав більшовикам можливість будувати державу в будь-яких організаційних формах. Видимі конструкції влади не мали особливого значення, бо за ними ховалася диктатура жорстко централізованої партії. Ця особливість політичної системи була використана більшовиками для відновлення контролю над територіями колишньої імперії. Так виник феномен національної радянської державності. Після встановлення контролю над втраченими Росією національними окраїнами імперії в них можна було проголошувати цілком незалежні на папері радянські республіки. Головним полігоном у відпрацюванні такої технології побудови централізованої держави стала Україна.

Українська радянська державність спочатку розглядалася як суто тактичний захід, розрахований тільки на період боротьби з Центральною Радою. Керівники радянської Росії вважали незручним посилати своїх червоногвардійців у військовий похід на Київ після широко оголошених заяв про право народів на самовизначення аж до відокремлення. У них ще не було під час приходу до влади певних планів створення в Україні “незалежної” радянської республіки, але вони розуміли, що потрібно створювати яку-небудь обласну автономію. Ще на конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р. було заявлено, що партія, безумовно, визнає право народів на самовизначення, а народи, які залишаться у складі Росії, користуватимуться широкою обласною автономією.

Зіставлення заяв і дій більшовиків після приходу до влади, тобто в другій половині листопада — першій половині грудня 1917 р., дає можливість відділити пропагандистські декларації, які ніхто не збирався виконувати, від реальних дій, пов’язаних з ідеологічним обґрунтуванням вторгнення в Україну.

15(2) листопада Раднарком оголосив Декларацію народів Росії, яка складалася з чотирьох пунктів:

рівність і суверенність народів Росії;

право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави;

скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень;

вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, які населяють територію Росії⁴.

Для партії, що виросла й зміцніла на популізмі, ця декларація робила неможливим організацію вторгнень на територію сусідніх з радянською Росією держав, які утворилися після розпаду імперії. Такі вторгнення треба було ідеологічно обґрунтувати як “тріумфальну ходу Радянської влади”.

Ідею подав керівник Київського комітету РСДРП(б) Г. П’ятаков. Під його впливом спільне засідання київських рад робітничих і сол-

датських депутатів з участю представників від більшовизованих військових частин, фабзавкомів та профспілок, яке 17 листопада розглянуло питання про крайову раду в Україні, вирішило, що такою владою має бути Центральна Рада, реорганізована на Всеукраїнському з'їзді рад. Незабаром цю ідею схвалили Катеринославська, Одеська і Полтавська більшовицькі організації⁵.

Поки Центральна Рада готувала вибори до Українських установчих зборів на основі загального, рівного й пропорційного виборчого права з таємним голосуванням, більшовицькі партійні комітети взялися за підготовку з'їзду тих рад робітничих і солдатських депутатів, які знаходилися під їхнім контролем, щоб проголосити в Україні радянську владу. Повторювалася технологія захоплення влади в Петрограді, коли більшовики узурпували у есеро-меншовицького ВЦВК, обраного I Всеросійським з'їздом рад, право скликання II з'їзду рад і визначили той склад його учасників, який їх задовольняв.

30 листопада в розмові по прямому дроту з наркомом у справах національностей Й. Сталіним представник обкому РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинський повідомив Раднарком про здійснювану обкомом підготовку обласного з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з метою розв'язання питання про владу. Сталін схвалив ідею з'їзду, про яку дізнався від П'ятакова, який перебував у Петрограді, й додав: "Взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін."⁶

Ідентифікація більшовиків за місцем їх проживання свідчила, що Раднарком готовий був погодитись на заявлені Центральною Радою кордони України у складі дев'яти губерній. Як відомо, Тимчасовий уряд погоджувався вважати Україною тільки державу гетьмана Б. Хмельницького у складі трьох губерній — Правобережжя, Полтавської і Чернігівської. Але саме в Катеринославській, Харківській і Херсонській губерніях мережа рад була найбільш розвинутою. Без цих губерній не доводилося розраховувати на те, що Всеукраїнський з'їзд рад підтримає більшовицькі резолюції.

Сталін навіть у цій розмові з Бакинським висловлював обурення "анексіоністською" політикою Центральної Ради, яка встановила свій контроль над Катеринославською, Харківською, Херсонською губерніями і материковою Таврією⁷. Отже, точка зору більшовиків на кордони України була такою ж, як у партій, що утворювали Тимчасовий уряд. Але прагматизм переміг, і без будь-яких офіційних заяв Раднарком визнав кордони майбутньої радянської України такими, якими їх бачила Центральна Рада.

Певний лібералізм у питанні про кордони свідчив про те, що більшовики не надавали особливого значення державотворенню по ра-

дянській лінії — для них ця лінія була другорядною. Інша річ — будова носія диктатури, державної партії. Тут не могло бути й мови про створення окремих від більшовицької партії комуністичних організацій або навіть яких-небудь автономних частин, прямо не підпорядкованих залізному принципу “демократичного централізму”.

24 листопада 1917 р. обласний партійний комітет Південно-Західного краю поінформував ЦК РСДРП(б) про план скликання обласного з’їзду й запросив відповідних санкцій та директив. У відповідь Я. Свердлов підтримав пропозицію про створення в Україні єдиного партійного центру, але підкреслив, що скликання крайового з’їзду або конференції слід розглядати як звичайний обласний з’їзд. Ні за яких обставин, зазначив він, мова не може йти про створення поза РСДРП(б) “особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала”⁸. Диктатура не могла роздвоюватися.

Конференція, яка працювала 16—18 грудня 1917 р. за участі Г. Зінов’єва, створила обласну організацію під назвою “РСДРП(б) — Соціал-демократія України”. На конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка відбулася 18—19 грудня в Харкові, питання про утворення українського партійного центру не виникло.

Не покладаючись тільки на ради, багато з яких в Україні контролювалися меншовиками та есерами, ЦК РСДРП(б) дав розпорядження червоногвардійцям перейти у наступ проти військ Центральної Ради. 25(12) грудня 1917 р. у зайнятому червоногвардійцями Харкові було проголошено владу рад.

Створюючи паралельну Центральній Раді форму національної державності, більшовики залишили за нею стару назву — Українська Народна Республіка. Перший радянський уряд України вони назвали Народним секретаріатом, а не Раднаркомом, як у Петрограді. Схожість з назвою уряду ЦР (Генеральний секретаріат) теж була не випадковою.

Мімікрія пояснювалася просто. Не бажаючи лобового зіткнення з національно-визвольним рухом, більшовики прагнули довести українському суспільству, що національна державність зберігається, але не в “буржуазному”, а в робітничо-селянському вигляді. Перший радянський уряд назвали робітничо-селянським, хоч делегати від селян на “Всеукраїнському” з’їзді в Харкові були практично відсутні. До уряду увійшли в основному діячі більшовицької партії, які народилися або працювали в Україні.

Після утворення Харківського радянського центру Раднарком здобув можливість воювати з Центральною Радою з-за його спину. Через місяць після утворення радянської УНР більшовики захопили Київ, а до кінця січня під їх контролем опинилася вся Україна.

З утворенням харківського радянського центру були зроблені практичні кроки й до організації республіканського компартійного центру. У квітні 1918 р. на нараді в Таганрозі цього зробити не вдалося. М. Скрипник запропонував створити самостійну комуністичну партію України, яка мала увійти в Комінтерн на рівних з РКП(б) правах. Але була прийнята тільки запропонована ним назва партійної організації, що виглядала як назва самостійної партії — Комуністична партія (більшовиків) України, КП(б)У. Фактично КП(б)У була утворена на з'їзді в Москві у липні 1918 р. Московський з'їзд реалізував протилежну пропозицію, висловлену на Таганрозькій нараді Е. Квірінгом: утворити партію як обласну організацію РКП(б) з цілковитим підпорядкуванням Центральному комітету і з'їздам РКП(б). У резолюції I з'їзду КП(б)У ставилося завдання “боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки”⁹. Зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово — федеративна.

У листопаді 1918 р. капітуляція Німеччини зробила нечинним Брестський мирний договір, і ЦК РКП(б) негайно утворив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим. Діючий з липня партійний центр був доповнений радянським, хоч сама радянська Україна ще не існувала. Причини такого поспіху вичерпно пояснюються у листі В. Леніна головному І. Вацетісу від 29 листопада 1918 р.:

“З просуванням наших військ на захід і в Україну утворюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів”¹⁰.

Більшовики розуміли безперспективність силового розв'язання проблем, пов'язаних з національно-визвольним рухом пригноблених народів колишньої імперії. Вони не бажали виглядати окупантами. На відміну від своїх головних противників у громадянській війні, які прагнули відновити дореволюційний губернський поділ, більшовики висловлювали готовність декларувати навіть незалежність нових держав, але ці держави повинні були стати радянськими. Росія брала на себе турботу створювати такі держави, посилаючи у відповідні регіони свої війська і загони чекістів. Ленін в даному разі просто використовував особливості створеного ним політичного устрою, які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом

сукупності незалежних республік. Білогвардійські генерали були позбавлені такої можливості.

І все-таки для радянської влади така політика становила певний ризик. Незважаючи на партійну диктатуру, яка сталевими обручами скріплювала в єдине ціле “незалежні” республіки, влада радянських органів була такою ж реальною, як більшовицька диктатура. Саме реальність влади й створювала у населення національних окраїн колишньої імперії ілюзію власної державності.

Партія більшовиків не приховувала тимчасовості подібної національної політики. У березні 1919 р. VIII з’їзд РКП(б) прийняв нову партійну програму, в якій проголошувалося: “Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об’єднання держав, організованих за радянським типом”¹¹. Державність у національних республіках будувалася з однією перспективою — щоб зникнути. Вважалося, хоч не оголошувалося, що вона потрібна тільки на період, поки триває війна. Після війни про це заговорили вголос.

У першій половині 1919 р. Україна, за винятком невеликої території на Правобережжі, знову перейшла під контроль радянської Росії. 6 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд відмовився від визнаної більшовиками назви держави — Українська Народна Республіка. Необхідність у маскуванні відпала, і нова назва встановлювалася за аналогією з радянською Росією — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Радянська державність уперше стала функціонувати безпосередньо в Україні обома своїми гілками — компартійним і радянським центрами.

9 січня 1919 р. уряд було перетворено на постійний. В. Затонський запропонував знову назвати його Народним секретаріатом¹². Але в цьому більше не було потреби, і відділи уряду назвали за російським взірцем — народними комісаріатами, а сам уряд — Радою народних комісарів.

Радянська влада створювалася в Україні “з голови”. 13 лютого уряд затвердив такі норми представництва на III Всеукраїнський з’їзд рад: кожна сільська волость мала право надіслати лише одного делегата (населення волостей становило від 10 до 12 тис. осіб). По містах і фабрично-заводських містечках на з’їзд надсилали одного делегата від 10 тис. осіб. Полк або окрема частина Червоної армії надсилали теж одного делегата (менше тисячі осіб)¹³. За Конституцією РСФРР робітники мали п’ятикратну перевагу над селянами у нормах представництва. А в Україні вони несподівано опинилися разом з селянами в однаково безправному становищі порівняно з червоноармійцями. Українські робітники й селяни були місцеві, а червоноармійці — в основному прийшли, тобто вони жодною мірою не пов’язувалися з національно-визвольним рухом.

Про хід виборчої кампанії, яка завершилася скликанням III Всеукраїнського з'їзду рад, дає яскраве уявлення лист одного з активних діячів партії українських лівих есерів М. Полоза, адресований Й. Сталіну: “Вирішено створити “комуністичний” з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері воєнного терору. Вибори на з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... В результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у нас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників”¹⁴.

М. Полоз висловлював побоювання, що після остаточного відновлення радянської влади відбудеться злиття України з Росією. Ці побоювання поділялися всією українською інтелігенцією і були небезпідставними. Під час повторного завоювання України Раднарком РСФРР почав розбудовувати власні структури у “самостійній” республіці. Це ставило під знак запитання доцільність існування уряду УСРР.

Дії центральних відомств радянської Росії на території України не були самодіяльністю. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., під якою стоять підписи В. Леніна, Й. Сталіна і М. Крестинського: “Если в виде уступки самостоятельным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий”¹⁵.

Українське слово “самостійність” давно увійшло в російську мову і завжди використовувалося з негативним відтінком для означення небезпечних і анархічних настроїв або дій. Зміст однієї з перших постанов політбюро ЦК (воно було утворене 25 березня 1919 р.) підтверджує, що керівництво РКП(б) розглядало незалежність України та інших національних республік як тимчасове явище.

Згадувану у постанові “найсуворішу директиву відповідним органам управління” треба було реалізувати у вигляді рішення радянських органів влади. ЦК РКП(б) звернувся з відповідним дорученням

до партійного центру УСРР. У протоколі політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р. це доручення формулювалося таким чином: “Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією”¹⁶.

Пленум ЦК КП(б)У 27 травня розглянув питання про воєнно-економічний союз і ухвалив об’єднати військово командування і раднаргоспи (фактично вже об’єднані), залізниця, фінанси й управління працею. Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання “Про воєнно-економічний союз з Україною”. Було вирішено провести через ЦВК постанову про об’єднання вказаних сфер управління і затвердити як директиву для ЦК КП(б)У, що наркоми РСФРР ставали союзними наркомами, а наркоми України — їхніми обласними уповноваженими¹⁷.

1 червня 1919 р. ВЦВК видав декрет, який увійшов в історію під неточною назвою декрету про “воєнно-політичний союз” України і Росії. Керівництво п’ятьма галузями зосереджувалося в московських колегіях. 14 червня ЦВК рад України підтвердив чинність декрету в республіці й запропонував урядовим установам негайно здійснити його. Назва посади “нарком УСРР” залишалася за головами усіх об’єднаних відомств, крім військового, але відповідні наркоми вважалися лише уповноваженими наркомів Росії. Скасування ключових наркоматів зруйнувало б фасад державності, збудованої в УСРР.

Тим часом у вищому російському керівництві уже визривала думка: навіщо прикидатися, коли національно-визвольний рух в Україні пішов на спад? У бесіді з кореспондентом газети “Правда”, опублікованої 24 травня 1919 р., Л. Каменев вказав, що не можна обмежуватися об’єднанням основних галузей. “Взагалі треба злити Україну з Росією”, — заявив він.

Влітку 1919 р. радянська Україна загинула під ударами антирадянських селянських повстань і заворушень у переважно селянській Червоній армії, підкріплених денікінським наступом. Саме тоді ВЦВК створив комісію на чолі з Л. Каменевим, перед якою було поставлене завдання опрацювати рекомендації щодо “постійних і тимчасових форм об’єднання РСФРР та інших радянських республік”¹⁸. Формулювання завдання не виправдало сподівань тих у більшовицькому керівництві, хто вважав необхідним повернутися до до революційного адміністративно-територіального поділу: тільки губернії, жодних республік! Йшлося тепер про те, щоб перетворити незалежні національні республіки на автономні республіки Російської Федерації. Та голова уряду фактично вже не існуючої УСРР Х. Раковський відкинув висловлену Каменевим пропозицію автономізувати республіки. В ситуації, коли становище на фронтах постійно погіршувалося, комісія Каменєва припинила існування.

Поразка білогвардійських армій восени 1919 р. знову дозволила Москві поширювати радянську владу на територію України. Більшовики могли пропонувати її населенню радянську державність, причому на перших порах — без зайвого контролю і втручання з боку Кремля. Одночасно червона Росія була гарантом найбільш радикального для селян способу розв'язання аграрного питання — “чорного переділу”. Антирадянські повстання, які спалахнули в Україні, коли радянська влада зробила спробу передати значну частину поміщицьких земель у розпорядження радгоспів і почала агітувати селян утворювати комуні, навчили Леніна тому, що з реалізацією програми РКП(б) 1919 р. не слід поспішати. Коли після поразки на підступах до Москви денікінські армії почали стрімко відступати й збройні сили червоної Росії втретє опинилися на території України, найбільш далекоглядні керівники РКП(б) були настроєні проводити досить ліберальну політику в національному і в аграрно-селянському питанні.

Зберігаючи неофіційний статус вождя більшовиків України, Х. Раковський звернувся 19 листопада 1919 р. до В. Леніна з документом під назвою “Тези з українського питання”. У ньому йшлося про необхідність дальшого існування УСРР як формально незалежного державного утворення, але при об'єднанні в єдиному московському центрі управління обороною і “командними висотами” економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.¹⁹

Дальший хід подій відтворюється за книгою “В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922”, опублікованою в 1999 р. Російським державним архівом соціально-політичної історії.

Пропозицію Раковського побудувати взаємовідносини між Україною і Росією на основі декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р. Ленін підтримав умовно. Тоді він ще не мав інформації про те, чи зберігся в українському суспільстві потенціал національно-визвольної боротьби. Другий пункт тез Раковського, які Ленін поставив на обговорення політбюро ЦК РКП(б) від власного імені, мав такий вигляд:

“Временный блок с “боротьбистами” для образования правительства и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с РСФСР.

Пока — самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе I.VI.1919”.

Обговорення цього документа відбулося 21 листопада 1919 р. Його результати можна бачити за правками Леніна в двох абзацах наведеного уривку. Слово “правительство” в першому абзаці було закреслене й замість нього вжито більш точний термін: центр. На полях проти обох абзаців було вписане цікаве слово: “флером” (серпанком). Це означало, що пропаганда повного злиття не мала бути лобовою. Другий абзац був повністю закреслений, а проти нього на полях фор-

мулювалася принципово інша думка: “Самі українські робітники й селяни вирішать свою долю”²⁰.

Політбюро взяло за основу постанови ленінський документ, а щодо дискусійного й надзвичайно важливого пункту 2 (було очевидно, що він стосувався не тільки України, але й усіх інших завойованих Росією національних регіонів колишньої імперії) прийняло таке рішення: “П. 2-й — принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI. — 19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России”²¹.

Отже, на весь період нового “радянського будівництва” в Україні, тобто відновлення зруйнованих денікінською окупацією управлінських структур, пропонувалася обережна політика: жодних новацій.

Тим часом відбувалася “обережна” пропаганда злиття України з Росією, яка, судячи з усього, розчарувала своїми результатами її прихильників. Зміст двох ключових статей Леніна на цю тему, написаних з інтервалом у два тижні, свідчить про зміну акцентів на користь відмови від злиття.

16 грудня 1919 р. Ленін написав для журналу “Коммунистический интернационал” статтю, в якій були такі слова: “Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати навіть — така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т.д.”²²

Нібито ця сама думка була викладена у “Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”, написаному 29 грудня 1919 р. Пропагандистські відділи компартійних комітетів поширили лист серед населення республіки у величезній кількості примірників. Основна думка попередньої статті повторювалася: “Само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з’їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою, і в останньому разі — який саме федеративний зв’язок установити між цією республікою і Росією”²³.

Однак у цій статті, написаній лише через два тижні після попередньої, не тільки перелічувалися можливі варіанти взаємовідносин, починаючи від злиття на першому місці, але й давалися певні запевнення з боку керівників Росії на той випадок, якщо Україна обере не злиття, а щось інше. Віддаючи нібито долю українського народу в його власні руки, Ленін у цій агітці підкреслював: “Ми хочемо д о б р о в

і л ь н о г о союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді”²⁴.

Нарешті, Ленін насмівся тут дати певні векселі українцям з боку “великої нації”. Він заявив, що великоросійські комуністи “повинні бути поступливими при незгодах з українськими комуністами — більшовиками і боротьбистами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форм її союзу з Росією, взагалі національного питання”²⁵.

Декларативність і демагогічність ленінської постановки питання про взаємовідносини України й Росії були цілком очевидними. У робітників і селян, в руки яких вождь більшовиків нібито віддавав розв'язання доленосного питання про державний устрій України, насправді не існувало жодного вибору. Національна державність, яку вони могли обрати замість поглинення Росією, була радянською. А радянська державність у національному або безнаціональному варіанті була однаковою. Двоголова гідра “РКП(б) — ради” завжди поверталася до населення будь-якої національності лише однією своєю головою, та й то вибори в ради ніколи не були вільними, а залежали цілком від компартійних комітетів. На другу голову радянської влади не впливали навіть рядові члени державної партії, завжди зкуті по руках і ногах залізним принципом “демократичного централізму”. Нічим не обмежена диктаторська влада належала Центральному комітету РКП(б), передусім — півдесятку членів політбюро ЦК на чолі з вождем.

Пропонуючи різні варіанти співіснування України й Росії в компартійно-радянській системі влади, В. Ленін звертався не до робітників і селян, тому що всі організаційні структури, починаючи від монопольно існуючої партії, рад або профспілок, були під його контролем. Ленін міг звертатися тільки до тих політичних сил, які продовжували існувати в Україні в рамках легальних організаційних структур (з нелегальними мали справу чекісти). Національно-визвольна боротьба в Україні пішла на спад, тому що на комуністичну платформу стала більша частина російських і українських есерів (борбисти і боротьбисти), а також єврейських соціалістів. Ті з партій, які у свій час створили Центральну Раду, а потім обрали антикомуністичну платформу, позбулися масової народної підтримки, тому що не змогли скласти конкуренції більшовикам у реалізації радянської соціально-економічної програми.

Отже, Ленін звертався передусім до тих політичних сил, у співробітництві з якими центральний російський уряд починав радянізацію України після денікінської окупації. Оскільки ради були поглинуті партією більшовиків, радянізація України означала її більшовизацію.

Проте загибель національної державності, окупація України сотнями тисяч червоноармійців неукраїнського походження і більшовізація всіх без винятку легально існуючих організаційних структур зовсім не означали деградації українського суспільства. Мільйони людей, загартованих в очищувальному вогні національної революції, змушені були добровільно або під примусом влитися в структури радянської державності. Але вони не могли погодитися на цілковите поглинення і розчинення України, яке було давньою мрією політичних діячів Росії будь-якого забарвлення або спрямування. Швидко переконавшись у невідворотних наслідках революційного процесу, що розпочався у 1917 р., московський центр змушений був обмежитися політичним підпорядкуванням багатомільйонної республіки, яку довелось завойовувати тричі за два роки. Для себе і для інших Україна відстояла статус формально незалежної республіки в рамках тієї держави без власної назви, яку побудували більшовики на місці Російської імперії.